

Анна Процик
Українське Історичне Товариство
Нью Йорк, ЗСА

ДВІ ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТЕЧІЇ З ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В. АНТОНОВИЧА: М. ГРУШЕВСЬКИЙ І Д. БАГАЛІЙ

У пантеоні української науки, тріяда: Антонович, Багалій, Грушевський займають найвищі щаблі історичних досягнень нашої доби. Всі три, так як і інші визначні історики Східної Європи, яких наукова творчість розгорталась в часі переломових історичних зривів, зуміли пов'язати інтереси наукові з інтересами громадськими, національними і політичними.

Завданням моєї розвідки є представити світогляд, на яким були побудовані історіософічні погляди трьох велетнів української історичної науки, підчеркнути найбільш маркантні пункти їхніх згоди і розбіжностей та, по змозі, вказати, до якої міри філософічне світосприймання відбилосся на стилі і змісті їхньої громадської і політичної праці.

Світогляд Антоновича формувався під знаком раціоналістичної ідеології французьких просвітителів — енциклопедистів, а згодом перейшов у бік романтизму під впливом польських революціонерів і українофілів, ідеології Кирило-Методіївського Братства і до певної міри, російських слов'янофілів.¹ Одначе, так як свідчать ще ранні думки Антоновича, наприклад відносно його хлопоманської мандрівки в пошуках загублених, довго призабутих шовкових ниток народньої традиції чи національної ідеї, чи його участі в підготовці польського повстання 1863 р. і його остаточної відмови взяти участь в нім,² Антонович і в самому розквіті свого романтичного періоду не відкидав раціоналістичних основ світосприймання — він майстерно зумів в романтичному періоді перевищати розум, не заперечуючи його і в часі раціоналістичних калькуляцій шукати невловимого, не відкидаючись від реального

¹ В. Антонович, *Твори*, т. I, Всеукраїнська Академія Наук, Київ, 1932, стор. 67-69. Д. Дорошенко, *Володимир Антонович*, Прага, Видавництво Юрія Тищенка, 1942, стор. 21.

² *Ibid.* passim.

ґрунту. Наприклад його відмова взяти участь у польському повстанні хоч і крила у собі романтичний зміст, була побудована на раціоналістичному фундаменті. Антонович і його однодумці відступили від конспіративної підготовки повстання, тому що уважали, що становище українського народу не стане кращим в наслідок заміни російського панування на польське, навіть коли головним мотором повстання являлась демократично настроєна польська інтелігенція, головню тому, що прогресивні програми, основані на абстрактних ідеях 18-го століття, уложені в кабінетах польських інтелігентів, не мали нічого спільного із прагненням самого народу і не впливали на світогляд пануючої польської верстви.³ У своїй добре відомій «Сповіді» Антонович категорично забороняє інтелігентам «... провадити народ кудись. Все їхнє завдання лежить в тім, щоб допомогти народові в освіті, в досягненні самосвідомости, а все сам народ придбає собі мету».⁴ Інтелігенція не має права, твердив він, «нав'язувати народові те, чого йому не треба і чого він не хоче».⁵ Перебудову суспільства дорогою амбітних прогресивних програм без органічного зв'язку із традиційними основами народу він уважав будовою ефемерною, будовою без ґрунту. Суспільство, при допомозі освіти мусить перше перетворитись, перебудуватись на своїх традиційних основах і аж тоді слід очікувати тривалих, а не поверховних тимчасових змін.

Він був глибоко переконаний на підставі своєї дослідної праці, і це являється центром його історіософічних роздумів, що провідна ідея українського народу проявляється в принципі вічовім, в принципі широкого демократизму і придбання рівного права для кожної одиниці суспільства. Хоч протягом своєї історії, в наслідок польського і російського панування, ця ідея затерлась, Антонович вірив, що український народ проявляв її у своїх історичних піснях і в поезії. Одначе, для того, щоб принцип демократизму набрав переважаючої сили і значіння і тим був впроваджений у життя, потрібно було, на думку Антоновича, щоб громадська маса досягла високого рівня культурного розвитку і глибоко переконалась в провідній ідеї. Тільки дорогою освіти і культурного поглиблення, а не підривною, відірваною від народу політичною дією, інтелігенція буде спроможна допомогти народові підвестись культурно і морально.⁶

Політична активізація української інтелігенції кінцем 19-го століття сильно непокоїла його. Він рішучо закликав не творити політичні угруповання, вказуючи на низький рівень культури населення і на небезпечну «прикмету (політичних) організацій ізолювати себе в окремих

³ Дорошенко, стор. 21-29; К. Михальчук, «Изъ украинскаго былого», *Укр. Жизнь*, 1914, No. 8-10, стор. 70-85.

⁴ В. Антонович, «Моя Исповедь», *Основа*, кн. I. 1862, стор. 89.

⁵ *Ibid.* 1

⁶ Антонович, «Бесіди про козацькі часи», *Твори*.

своєрідний і ворожий решті суспільства табір...».⁷ Мова тут про політичний аристократизм, притаманний революційним рухам, яких основи лежать у царстві абстрактних теорій. «При сучаснім становищі суспільства і рівні його інтелектуальних сил», пише у 1891 р. Антонович до Федора Вовка, «уважаю якунебудь організацію неможливу і спроби в цьому напрямі як шкідливі».⁸ Натомість він пропагує творення неформальних гуртків із чисто культурно-освітнім чи науковим завданням, але без широких політичних програм.⁹

Методологія його історичних дослідів також була побудована на принципі систематичної послідовної праці, підготовкою ґрунту, на яким мала творитись українська історія. Його праця як історика була звернена на те, щоб зібрати джерельні матеріяли і на їх підставі розробляти окремі питання чи періоди української історії. Цей замір він реалізував при допомозі своїх студентів, пізніших істориків. Найвизначніші між ним були Михайло Грушевський і Дмитро Багалій!

У своїх працях Антонович остерігався широких історіософічних узагальнень, концентруючи увагу на аналіз документального матеріялу по мимо того що, як вказував Грушевський, він являвся істориком філософом «з великим, навіть надмірним нахилом до синтези і схематизування».¹⁰ Одинокі його теоретичні праці про козаччину, з якої і взято його основні історіософічні міркування, вийшла із записок його слухачів.¹¹

У документальній лябораторії історичної школи Антоновича, Дмитру Багалієві доручено прослідити історію Слобідської України і якраз докладному соціально-економічному і культурному розвиткові Слобожанщини присвятив він більшу частину своїх наукових праць.

У своїй методології і представленню історичного матеріялу Д. Багалій строго дотримувався вказівок свого ментора, зосереджуючись на упорядкуванні та аналізі документального матеріялу, і строго остерігаючись, принаймі у дореволюційній добі, синтетичних узагальнень і теоретичних міркувань.

Правда, не в усім ішов він крок за кроком за своїм учителем. Наприклад, Антонович був дещо занепокоєний спробами свого учня дати докладніше визначення поняттю ідеї державности і дещо скептично оцінював його нахил до історично-юридичних розвідок.¹² Не був ма-

⁷ Лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка, Вена 25 янв. (6 феб. 1891 р., *Український Історик*, 1-3, 1989, стор. 92.

⁸ *Ibid.*, стор. 93.

⁹ Лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка, Белград 7/19 февраля 1891, *Ibid.*, стор. 97.

¹⁰ Михайло Грушевський, «Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності», *Український Історик*, 1984, ч. 1-4 (81-84), стор. 194.

¹¹ *Ibid.*

¹² Д.І. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*. I, Київ, Державне Видавництво України, 1928, стор. 33.

буть Антонович надто вдоволений сильним наголосом на економічний фактор у працях Багалія.

Багалій, з свого боку, не повністю поділяв Антоновича віру у віщовий демократизм як провідну ідею українського народу і уважав, що візія його учителя відносно відродження української народньої державности була надто обмежена, утопійна, не сягаючи далі етнографічних форм суспільного устрою.¹³

Якщо і були певні відхилення у працях Багалія в наголосі тих чи інших історичних процесів, то аж ніяк не запримічується розходжень між учителем і учнем у стилі і змісті громадської праці. Так як Антонович, Багалій зберігав строгу аполітичність не тільки в добі царизму, але і навіть протягом політично-експлозивної доби української революції.

Він, наприклад, з одної сторони, категорично відмовлявся прийняти пост прем'єр-міністра в часі Гетьманату, всупереч наполегливих старань Дмитра Дорошенка і самого гетьмана Скоропадського, але з другої сторони, в цей самий час, із великим ентузіазмом включився в розбудову українських, наукових, культурних і просвітніх інституцій. Разом із В. Вернадським, А. Кримським, Ст. Тимошенком він став одним із основоположників Української Академії Наук. У цей час він рівнож присвячував багато уваги своїй навчальній праці. Тому, що нова доба створювала нову аудиторію — студентів із слабкою підготовкою до вищих студій — заслужений вже академік, напружував свої сили, щоб допомогти цій молоді піднести свій науковий рівень. Коли у Полтаві з громадської ініціативи утворено Історично-філологічний факультет, Багалій брав у цій акції безпосередню участь.¹⁴

Свою аполітичність академік Багалій намагався зберегти і в часі радянської влади. Його перехід на позиції соціального матеріалізму у двадцятих роках можна розглядати з одної сторони як логічний крок з огляду на вже вище згадану схильність ставити наголос на економічний фактор в історичному процесі, за що і докоряв йому Грушевський, а з другої, як тактичний крок, який дозволяв йому продовжувати наукову працю, хоч може вже у дещо викривленім дзеркалі. Діалектичного матеріалізму, правда, він ніколи повністю не засвоїв і радянська історична критика неприхильно оцінювала його «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» тому, що, мовляв, праця була «написана з позицій механічного матеріалізму» і тому, що автор в основному солідаризувався з націоналістичною схемою «Історії України-Русі» Грушевського.¹⁵ Правда, критика відзначала, що проти-

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Д.І. Багалій. *Автобіографія Академіка Дмитра Йвановича Багалія*, Київ: Українська Академія Наук, 1927, стор. 136-137.

¹⁵ Д. Бойко, «До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І. Багалія». *Український Історичний Журнал*, No. 2, 1957, стор. 106-109.

лежно до Грушевського (і, можна додати, до Антоновича) Багалій «розкривав спільні моменти обох братерських народів». Багалій признав, наприклад, що коріння Московського царства сягало також до Київської Русі.

Перехід в сторону соціального матеріалізму дозволяло йому в половині двадцятих років стати спонзором «нової революційної школи української історіографії», яка ставила в центрі своєї уваги прослідження економічного фундаменту української державности. Нова школа гуртувала молодих істориків, для яких, так як пише один із її молодших членів, Олександр Оглоблин, школа Грушевського уважалась дещо анахроністичною, а партійна марксистська школа Яворського науково несприятливою.¹⁶

Чи став Багалій спонзором цього напрямку в українській історіографії з переконання — поділяючи його ідеологічні основи — чи очолив він його, щоб продовжувати органічну працю плекання нового покоління українських істориків, збагнути тяжко з огляду на політичні обставини і енігматичну вдачу історика. Фактом є, що старий учень Антоновича, який уважався у дореволюційнім періоді найбільш послідовним учнем історика-еволюціоніста, очолює «нову революційну школу» в українській історіографії, групу, яка стає поруч із тоді домінантною школою історика Грушевського.

Якщо Антонович, помимо свого особистого нахилу до синтези, терпеливо збирав цеглини для української історії, і якщо Багалій ставив її стіни і вже аж у зрілому віці носився із заміром написати загальний курс української історії, то Михайло Грушевський уже від студентських років горів бажанням якнайскоріше реалізувати цю справу. Пише він у своїй автобіографії:

«Написати повну історію України дуже рано, вже в час університетських студій у Києві, було моєю мрією і до певної міри також справою чести, моєї і мого покоління, через те, що навіть найвизначніші представники історіографії української старшої генерації уважали цю справу ще за передчасну, мовляв, ще не має матеріялу, існують великі прогалини і т.п.»¹⁷

Грушевський, на дев'ять літ молодший від Багалія, це вже представник нової політизованої генерації, яка не боялася ні різких скоків, ні крутих поворотів на стежках національного життя. Одначе, політична струя, яка пульсувала в жилах молодого історика, залишила свій відбиток на його громадсько-політичній роботі, а не на його науково-дослідчій праці.

Не зважаючи на різниці віку, темпераменту і доби, в якій прихо-

¹⁶ О. Оглоблин, «Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957)», *Український Історик*, 1988, стор. 102.

¹⁷ М. Грушевський, *Автобіографія*, Київ, 1926, стор. 15.

дилось творчо працювати, маркантними елементами в історичних працях трьох істориків є згоди, а не різниці.

В центрі свого досліджу так як і Антонович, Грушевський ставить український народ в процесі його суспільно-економічного і культурного розвитку, але цей вибір можна розглядати не як наслідок надмірної ідеалізації народу — так як це було в Антоновича — а як вибір диктований практичними, раціонально оправданими мотивами історика який ставить перед собою завдання реалізувати амбітний задум — накреслення повного курсу української історії.

Український народ на протязі своєї історії не все жив «всею повнотою національного життя»,¹⁸ пояснює Грушевський у вступі до своєї Історії України-Руси. Переживав він довгі часи бездержавности і тому соціальний і культурний процес історії українського народу становить «ту провідну нитку», пише Грушевський,

«яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення й упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не зважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати...».¹⁹

Грушевський, так як і Антонович, присвячував велику увагу конфліктам народу із властю. Тут він признавав свою пов'язаність із ідеологією українського народництва, сягаючою своїм корінням до Кирило-Методіївського Братства, яке, пише він:

«твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею».²⁰

У своїх ранніх і пізніших працях торкаючися протикняжого руху українських громад в XII ст., Грушевський, так як і Антонович, повністю виправдував бунт так зв. «татарських людей» проти короля Данила і дружини, уважаючи одначе, у відміну від Антоновича, що дружинний панівний елемент не прийшов іззовні, а що він розвинувся на місці з «полянської громади», хоч у процесі історичних умов відчужився від народу.²¹

Тут Грушевський виправдує бунт проти корінної влади, якщо вона перестала виконувати обов'язки захисту внутрішніх інтересів народу. Тому, у своїм розумінні відносин між владою і громадою, Грушевський стоїть ближче до раціоналіста Джана Лока ніж до романтиків-народників, яких ідеологія була підставою теоретичного поняття влади в

¹⁸ 3-ге вид. Т. I, стор. 16-20.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Цитовано в О. Прицак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, ч. 157-158-159, книжка 5, 6, 7, 1966, стор. 5.

²¹ М. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли...* 1891, стор. 292.

працях Антоновича. Княжо-дружинна влада в розумінню останнього була владою завойовників, тому чужою. Не поділяє рівнож Грушевський, так як і Багалій, упередження свого учителя до принципу державного примусу. Додає він у історичних дослідях свого учителя перевагу ідеології над позитивним історичним дослідом.

«Неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями й наїзниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлоатації народньої маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характеру».²²

Не відкидаючи віри в природний інстинкт народу, слідкуючи за неперервним розвитком української національної ідеї на дні історії, Грушевський не відкидає принципу державности. Співпраця віча й князя — так як це було до Ярослава Мудрого — являється з пункту бачення Грушевського, ідеальною гармонією, яка дає силу державі і забезпечує внутрішні інтереси народу. Це підтверджується і тим, що хоч державність і не являється головним фокусом його дослідів, вона становить підставу для історичної періодизації історії України-Руси.

Водночас більш об'єктивне як у Антоновича є ставлення Грушевського до провідних верств українського народу, особливо козацької старшини. Не затушовуючи матеріальні егоїстичні стремління цієї верстви, він звертає увагу на позитивний її вклад у розроблення законодавства для свого краю, укладення хронік і літописів і змагання до освіти, яке було подиктоване не тільки «еґоїстичними, кар'єристичними рахунками, але й поняттям про її вагу і користь для громадського життя».²³

Він підчеркував, що особисті інтереси

«не перешкождали їм (старшині) вести політику державну послідовно й витривало, не зважаючи на своє трудне становище між опозицією мас, що відмовляла їй в підтримці її автономної програми і всіма величезними засобами, якими орудував проти неї російський уряд».²⁴

Розуміння конечности оборони політичних інтересів суспільства в додатку до внутрішньо суспільних, надає провідній верстві відповідальну активну роллю, а не тільки пасивну так як в поняттях Антоновича і Багалія. Розуміння потреби політичного проводу у суспільстві дозволяє Грушевському виявити себе не тільки в ролі громадського діяча, але і як передового політичного діяча, особливо в часі революції.

Обидва колишні учні — визначні історики — Грушевський і Бага-

²² М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», *Україна*, 1928, стор. 8.

²³ Грушевський, стор. 46.

²⁴ *Ibid.*

лій — перебрали від свого учителя демократично-народницьку концепцію української історії, правда, без тої ідеалізації народу, яку зустрічаємо між членами старшого покоління народовців. Народницька течія у обох проявляється у інтересі до внутрішньої історії, особливо у ранніх творах: зосередження на соціальних групах, колонізаційних процесах, масових рухах. У пізніших своїх творах Багалій підчеркує економічний фактор; Грушевський знову політичний — зовнішній. Якраз тут знаходимо найбільш маркантні розбіжності двох істориків. Обидва історики ставились їх скептицизмом до поглядів Антоновича на державність. Одначе найбільш маркантні розходження знаходимо у стилі і змісті громадської праці. Багалій, історик-еволюціоніст, зберіг строгу аполітичність навіть у найбільш політично бурхливій добі; Грушевський з свого боку кидається у вир революційних подій: крок, який повністю зберігається із його світоглядом.